

Љиљана СУБОТИЋ*

РЕЧНИК СЛАВЕНОСРПСКИХ ТЕКСТОВА – ИСТОРИЈСКИ И/ИЛИ СИНХРОНИЈСКИ РЕЧНИК¹

Сажетак: Матица српска је још пре скоро тридесет година покренула пројекат израде речника славеносрпског језика или речника славеносрпских текстова односно славеносрпске епохе, али још увек се није много одмакло од почетних радњи као што је формирање корпуса, екцепција грађе и сл. Неоспорно је да такав речник нашој култури неопходан. Поставља се питање да ли ће то бити историјски или/и синхронијски речник? Састављање историјског речника повезано је с решавањем целог низа специфичних задатака. Пре свега је то опредељивање хронолошких граница речника, установљавање идентичности једне речи у распону њеног појављивања у току обухваћеног историјског периода и, на крају, то је избор конкретних метода у описивању историје појединачне речи. Најсложенији је задатак, свакако, установљавање идентичности једне речи, тј. свођење алолекса на одговарајућу лексему – њена лематизација. Али, то важи и за синхронијски и за дијахронијски речник. Док је задатак историјског речника да се бави развојем лексикона, сврха је синхронијског речника да се бави лексичком залихом неког језика на неком ступњу његовог развоја. Ако се све ово узме у обзир, славеносрпски речник се може посматрати и као синхронијски речник јер је омеђен и одређен временски период у којем је функционисао идиом који називамо славеносрпским, а чију лексику обрађујемо.

Кључне речи: Матица српска, речник, славеносрпски језик, историјски речник, синхронијски речник

* Проф. др Љиљана Суботић, редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Историја језика* бр. 148008, који финансира Министарство науке Републике Србије.

Како је тема овог симпозијума лексикологија и лексикографија, нужно је било да и мој реферат буде из ових дисциплина. Иако нисам ни лексиколог нити лексикограф, као историчар књижевног језика јесам помало и једно и друго, јер се у проучавању, анализирању, тумачењу и транскрипцији текстова српског 18. и прве половине 19. века (превасходно тзв. славеносрпске епохе), свакодневно срећем са проблемима тумачења и савладавања лексике тог идиома, која је често сасвим идиосинкратичка креација аутора, дакле – појединца, и коју треба лематизовати, објаснити, контекстуализовати и семантизовати. Напор је понекад несавладив а изазов огroman и неодољив. Пошто сам позвана и желећи да учествујем на овом Симпозијуму, компромис сам нашла у повезивању онога што је моја област интересовања са главном темом Симпозијума. А то значи: **славеносрпска епоха и речник те епохе**.

Матица српска је још пре скоро тридесет година покренула пројекат израде речника славеносрпског језика или, како се може прочитати у два текста проф. Младеновића, објављена у првом и другом зборнику са скуповова *Лексикографија и лексикологија*, одржаним 1982. и 1984. г. у Матици српској, а реферати професора Младеновића посвећени су управо састављању таквог речника и он га именује као: „Речник текстова славеносрпског периода” (Младеновић 1982; Младеновић 1984). Потребу да се састави такав речник артикулисала је, пре свих, Ирена Грацкат још 1966. године. Њој су се касније придружили проф. Александар Младеновић и проф. Јован Кашић (Кашић 1984). После чланка Ирене Грицкат: „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика (Поводом иницијативе Матице српске да се састави Речник књижевног језика славеносрпског периода)” (Грицкат 1966), а у којем је најављен пројекат славеносрпског речника, конкретне кораке у том правцу а мимо овог назначеног пројекта, дакле, у правцу састављања речника славеносрпског периода, први је учинио Велимир Михајловић. Професор Михајловић је саставио и објавио чак два речника с лексиком из те епохе нашег књижевног језика. Први са насловом: *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду у два тома*: Први том (А – Љ), објављен 1972. године и Други том (М – Ш), објављен 1974. године² а на ексцерпцији грађе, која обухвата лекси-

² Овај Речник објавио је тадашњи Институт за лингвистику у Новом Саду неколико године пре него што је дошло до интеграције Института са Катедром за јужнословенске језика Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду из чега је настао Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета, чији је сада наследник, после неколико промена имена услед промене законских регула-

ку периода од краја 17. века до почетка 19. века, радили су сви чланови тадашњег Института за лингвистику. Велимир Михајловић је, десет година касније, објавио још један речник са лексиком тог периода: *Посрбице од Орфелина до Вука*, такође у два тома. Први том (Б – О) из 1982. године, а Други том (П – Ш) из 1984, али овај пут у издању Матице српске. И то је **све** што је до данас уопште штампано у форми речника идиома ове епохе. Наравно, на Филозофском факултету у Новом Саду, на Одсеку за српски језик и лингвистику, урађено је, одбрањено, а у *Прилозима проучавању језика* и објављено више дипломских или семинарских радова наших студената у којима је лексикографски обрађена лексика славеносрпске епохе ексцерпирана из дела поједних аутора тог периода или из периодике тог времена. Али, то је нужно тек фрагментарна слика лексике ове епохе.

Овом приликом ћу само дотакнути нека питања везана за ову тему, као на пример, (1) шта се данас дешава са речником; (2) који се проблеми постављају у дефинисању самог славеносрпског речника – као историјског и/или као синхронијског речника односно (3) која се питања морају решавати у раду на речнику какав је речник славеносрпске епохе нашег књижевног језика или речник текстова те епохе како га, као што смо видели, назива проф. Младеновић. Међутим, у последњем *Раду Матице српске* (2007/44: 26), где су сумирани годишњи извештаји о раду МС, тај речник се назива *Речником славеносрпског језика*, у загради се напомиње да је проф. Младеновић руководилац пројекта, и у том извештају (за 2007. годину) стоји да **је настављена „започета ексцерпција грађе из старих извора**. Допуњен је списак старих извора за ексцерпцију грађе, један њихов део је фотокопиран и припремљен за ексцерпцију. Потом је започет огроман посао сређивања ексцерпираних грађе и формирања централне картотеке као и њена припрема за уношење у компјутер. Део грађе је узбучен. Припремљени су фонтови за унос грађе у рачунар. Стално се допуњује списак нових извора (углавном периодике) из којих ће се наставити исписивање грађе. Њихов већи део је фотокопиран и припремљен за ексцерпцију.

У 2007. години радило се на **сређивању грађе и формирању централне картотеке и њеној припреми за уношење у компјутер**. Један део грађе је **узбучен**” (Рад Матице српске 2007/44: 26; истакла ЉС). Из овог кратког и дословног навођења коплетног извештаја добијамо и од-

тива, дакле, данас је наследник тог Института Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

говор на постављено питање – шта се данас дешава са речником после тридесетак година од када је започет рад на прикупљању грађе. Као што се из извештаја да видети – није се одмакло много од почетка. Треба имати у виду и чињеницу да је сам рад на речнику дуго био, посебно у деведесетим, у хибернацији.

Дакле, да пређем сада на проблеме у дефинисању овог речника. Потребно је прво разрешити питање да ли је то историјски и/или синхронизацијски речник?

Састављање историјског речника повезано је с решавањем целог низа специфичних задатака. Пре свега је то опредељивање хронолошких граница речника, установљавање идентичности једне речи у распону њеног појављивања у току обухваћеног историјског периода и, на крају, то је избор конкретних метода у описивању историје те речи.

Најсложенији је задатак, свакако, установљавање идентичности једне речи, тј. свођење алолекса на одговарајућу лексему – њена лематизација. Али, то важи и за синхронизацијски и за дијахронизацијски речник. У постојећим текстовима, усменим и писаним, на којима се заснива синхронизацијски речник, реч се појављује у различитим фонемским и графематским варијантама, у различитим граматичким облицима (алолексама) и са различитим лексичким значењима (у својим лексичко-семантичким варијантама). Први задатак аутора синхронизацијског речника јесте да прикаже све те фонемске (односно графемске) варијанте и да их идентификује са оном која је прихваћена као основна (као канонски облик – лема), затим да различите алолексе сведе на основни (канонски) облик и да анализом лексичко-семантичких варијанти речи одреди њено инваријантно лексичко значење и на тај начин одвоји ту реч од других хомографских/хомофоних облика – ако таквих има. Појам алолекса обухвата сва појединачна појављивања лексеме у реализацији система; све реализације лексема (Шипка 1998); односно све парадигматске варијане лексеме на плану израза (Тафра 2005); тако да имамо заправо физичке, функционалне и семантичке алолексе (Шипка 1998).

Задатак аутора историјског речника много је тежи и компликованији јер се гласовни односно ортографски облик речи и њено лексичко, а понекад и граматичко, значење мењало и променило током времена. Историјски речник, како га дефинише Згуста (1991: 191) усредсређује се на промене које се дешавају и у облику и у значењу неке речи „у неком временском периоду за који су историјски (обично текстовни) докази прируци”. На дијахронизацијском плану реч је заправо читав низ фонемских (на писаном плану – графемских/ортографских) форми које једна другу на-

изменично смењују, и у корелацији је са одговарајућим низом генетички међусобно повезаних значења, чији се међусобни однос такође мора анализом установити. Аутор историјског речника, поред синхрониске анализе, коју неопходно мора извести за сваки појединачни историјски период, мора показати (и приказати у свом речнику) везу између добијених синхрониских резова, тј. мора прво идентификовати различите фонемске или графематске/ортографске облике као сукцесивне историјске репрезентанте (историјске алолексе) једне исте речи и мора установити генетичку везу значења која су била својствена тој речи у различитим фазама историјског развоја. При томе треба имати на уму чињеницу да многе од речи и значења не постоје у језику истовремено те самим тим не могу образовати јединствен систем.

Док је задатак историјског речника да се бави развојем лексикона, сврха је синхрониског речника да се бави лексичком залихом неког језика на неком ступњу његовог развоја. Ако се све ово узме у обзир, славеносрпски речник може се посматрати као синхрониски речник, јер је омеђен и одређен временски период у којем је функционисао идиом који називамо славеносрпским, а чију лексику обрађујемо. То, међутим, значи да се свака епоха у развоју језика може синхрониски обрађивати, али корпус текстова који се користи као основа за лексикографски рад није потпуно синхроничан у најстрожем смислу овог термина. Дакле, појам синхрониског речника веома је релативан што не умањује корисност и исправност тог појма (Згуста 1991: 194).

Из документације Матице српске о раду на припреми овог речника сазнајемо да је корпусом обухваћен идиом садржан у текстовима чије су временске границе дефинисане следећим годинама (односно делима из којих се врши/треба да се врши ексцерпција грађе). То је период од 1748 (*Регуламент*) до 1899 (*Весник*, *Пешта*). Али, како смо могли прочитати из извештаја објављеног у *Раду*, корпус још увек није потпуно дефинисан те се може очекивати и да дође до померања тих граница?!

Међутим, славеносрпски идиом не можемо посматрати као статичну категорију. Језик текстова из 18. века не може се сматрати да припада истом идиому као и језик текстова из 19. века, а видели смо да је као горња гранична година узета чак 1899! То већ само по себи искључује само синхрониски приступ. У славеносрпску епоху укључујемо оне идиоме који претходе вуковском а настали су после рускословенског утицаја. Дакле – идиом који је током 18. века функционисао до појаве Доситеја у процесу вернакуларизације књижевног (рускословенског) језика (познат у нашој лингвистици као славеносрпски) и био члан насле-

ђене диглосије, али и идиом који се данас дефинише као доситејевски (Ивић 1990; Суботић 2004)), који није више био члан те диглосије и који је настајао током последње две деценије 18. века и функционисао готово цео 19. века у делима војвођанских писаца невуковске оријентације (у Доситејевим тексовима и тектовима његових следбеника). Јасно је да се ова епоха не може сматрати статичном и да неизбежан језички динамизам доводи то тога да у речнику те епохе постоји област поклапања између синхронијског и историјског (Згуста 1991: 195). То је иначе епоха у којој се дешава убрзани развој и књижевног језика и књижевности којој он служи као медиј као и европеизација наше културе (Толстој 2004; Суботић 2004; 2006).

У том случају речник славеносрпског језика и историјски је речник и у њему се мора пратити развој како фонемских (ортографских) форми одређене речи, тако и њеног значења и мора се установити веза између сукцесивних форми и одговарајућих им значења. А одређивање значења управо је и најтежи задатак јер су удео креативности аутора у лексци и њена идиосинкразија очигледни а тешко самерљиви и одредиви.

Наравно, мора се решити и питање дефинисања корпуса. На пример, да ли је тај корпус сачињава отворен или затворен списак текстова? Према којем критеријуму су одабирани текстови и аутори? Да ли су у корпусу заступљени текстови свих тадашњих жанрова, да ли су њега укључени преводи односно такозване језичке адаптације текстова из књижевности других (сродних) језика, као и да ли је пре тога извршена макар летимична анализа њиховог језика како би се одредило ком књижевном идиому припадају?

Међутим, ми још увек немамо комплетан увид у језик славеносрпске епохе, јер је она и даље недовољно истражена и истраживана. Постоји опасност да у корпус уђу аутори и текстови који су рускословенске провенијенције. То посебно важи за ауторе и текстове 18. века.

Графематски и ортографски лик одредница такође је веома битно питање које се мора дефинисати. Професор Кашић се залаже (Кашић 1984: 94), а ја се с њим потпуно слажем, да одреднице у речнику морају бити транскрибоване. Потребно је, дакле, да транскрипција одредница у савремено ћирилично писмо савременим правописом буде једини принцип примењен у овом речнику. Међутим нигде нисам успела да нађем податак да ли је то и прихваћен принцип у проседеу израде овог речника? Наравно, контекстуална окружења, као илустрацију семантике, треба давати у оригиналу. О проблему транскрипције одредница у оваквом речнику нешто је већ писао и проф. Кашић (1984) и ти проблеми по-

знати су свима који се баве језиком предстандарних епоха те о томе овде неће бити речи. Међутим, и ту треба донети резолутне и образложене одлуке како се постављати према различитим и неједначеним дакле, према графематским и ортографским ало-решењима појединих аутора чији су текстови ушли у корпус.

Посебан је проблем хронолошко устројство појединих значења одговарајућих лексема. Према томе, рашчлањавање речи на значења мора бити допуњено семантизацијом – одређивањем одвојених значења и у хронолошком смислу. У речнику се мора, дакле, извести фактички редослед значења.

Може се поставити питање које све речи треба да садржи овакав речник? Тако долазимо и до самог имена речника. Ако је то речник славеносрпског језика, онда би се у њега могли укључити само тзв. славенизми (што је и заговарано у споменутих текстовима који су се бавили овим речником). Међутим ако је то речник текстова славеносрпске епохе, онда обим и порекло лексике морају бити далеко шири. У њега би морале ући и све друге стране речи које су функционисале у идиомима 18. и 19. века, али и остала лексика.

Питања има много као и проблема. Овом приликом не могу се сва ни поставити нити размотрити или понудити решења. Али, свакако да би требало о томе расправљати. Посебно што се овај речник већ сувише дуго ради а да ни назнаке резултата још нема. Ова тема и сам речник заслужују пажњу научне јавности, а наша култура заслужује да такав речник добије. Славеносрпска епоха значајна је за развој српског књижевног језика, али и за развој културе, књижевности, као и за европеизацију нашег простора. Она се из наше културе не може и не сме избрисати без обзира на то што су „победници писали историју”. Ова епоха је за нас важна и због тога што, како је то једним другим поводом (а повод је био Лукијан Мушицки) рекао Васа Стајић (Стајић 1936), показује и доказује да нисмо „тикве без корена” и да у нашој књижевности не почиње све од Бранка нити у књижевном језику све од Вука. А Матица српска је из многих разлога права институција која треба да изнесе посао око израде и објављивања тог речник. Посебно и због тога што је Нови Сад и новосадска филолошка школа са професором Александром Младеновићем на челу, највише и учинила на еманципацији и осветљавању тог периода нашег књижевног језика.

Да се не би остварило лексикографско проклетство (тако често у нашим условима) да неко проведе цео свој радни век или многе дане и сате свог интелектуалног времена на речницима који никад нису добили

своје корице (Тафра 2005: 8), потребно је охрабрити оне од којих зависи рад на овом речнику и подстаћи их да рад на њему интензивирају. У ту сврху, а као охрабрење, наводим и познати исказ Jamesa R. Hulberta, једног од сауредника *Речника америчког енглеског (Dictionary of American English)* у четири тома објављеног у периоду 1938-1944): „Не знам пријатнију активност од рада на рјечнику. За разлику од већине истраживања лексикографија нас ријетко шаље у бесплодна тражења; дани, мјесеци или чак године не посвећују се провјеравању неке хипотезе само да би се одлучило да она није одржива, или покушавању да се сакупе докази само да би се доказала нека теорија, да би се морало закључити да нема више dostatних чињеница што је подржавају. Она не чини нечији живот напетим и не гради наде само да би их срушила. Сваки дан је суочавање са новим проблемима, обично малим, али веома занимљивим; на крају дана осјећамо се здраво уморним, али са знањем да се нешто постигло и да је цио рад напредовао према свршетку” (цитирано према Згуста 1991: 332). Да бисмо се и ми тако осећали, потребно је да се рад на овом речнику појача и убрза као и да се што пре пође у правцу издавања бар огледне свеске Речника славеносрпског језика (или славеносрпских текстова односно славеносрпске епохе).

ЛИТЕРАТУРА

Грицкат, Ирена (1966). У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика (Поводом иницијативе Матице српске да се састави Речник књижевног језика славеносрпског периода). *Зборника за филологију и лингвистике*. IX: 61-66.

Драгићевић, Рајна (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Згуста, Ладислав (1991). *Приручник лексикографије*. Сарајево: „Свјетлост”, Завод за уџбенике и наставна средства. [Превод и предговор Данко Шипка].

Ивић, Павле (1990). Доситејеvски књижевни језик између славеносрпског и вуковског. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 19/2: 5-14.

Кашић, Јован (1984). Извори и грађа за речник славеносрпског језика. *Лексикографија и лексикологија. Зборник радова*. Нови Сад: Матица српска. 91-95.

Михајловић, Велимир (1972). *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду (од времена пре Велике сеобе до Вуковог Рјечника 1818. године)*. I том (А – Љ). Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду.

Михајловић, Велимир (1974). *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду (од времена пре Велике сеобе до Вуковог Рјечника 1818. године)*. II том (М – Ш). Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду.

Михајловић, Велимир (1982). *Посрбице од Орфелина до Вука (прилог проучавању наших пуризама XVIII и XIX века)*. I том (Б – О). Нови Сад: Матица српска. Одељење за књижевност и језик.

Михајловић, Велимир (1984). *Посрбице од Орфелина до Вука (прилог проучавању наших пуризама XVIII и XIX века)*. II том (П – Ш). Нови Сад: Матица српска. Одељење за књижевност и језик.

Младеновић, Александар (1982). Напомене о раду на речнику славеносрпског типа књижевног језика. *Лексикографија и лексикографија. Зборник радова*. Београд – Нови Сад: САНУ. Одељење језика и књижевности. Институт за српскохрватски језик – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду – Матица српска – Филолошки факултет у Београду. Одсек за јужнословенске језике и општу лингвистику. 137-140;

Младеновић, Александар (1984). Речник текстова славеносрпског периода и нека питања његове израде. *Лексикографија и лексикологија*. Нови Сад: Матица српска. 97-101

Стајић, Васа (1936). Дијецеза Лукијана Мушицког. *Летопис Матице српске*. Књ. 346. Св. 1: 1-12.

Суботић, Љиљана (2004). Из историје књижевног језика: „питање језика”. *Предавања из историје језика. Лингвистичке свеске 4*. Нови Сад: Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику.

Суботић, Љиљана (2006). Књижевнојезичке прилике код Срба у 18. веку. *Сусрет култура. Зборник радова*. Нови Сад: Филозофски факултет. 505-516.

Толстој, Никита И. (2004). *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.

Тафра, Бранка (2005). *Од ријечи до рјечника*. Загреб: Школска књига.

Шипка, Данко (1998). *Основи лексикологије и сродних дисциплина*. Нови Сад: Матица српска.

Ljiljana SUBOTIĆ

DICTIONARY OF THE SLAVENOSERBIAN TEXTS – DIACHRONIC AND/OR SYNCHRONIC DICTIONARY

Summary

Matica srpska started a project of composing a dictionary of the Slavenoserbian texts more than 30 years ago, but up to now it is still not clear when or whether it will be finished and when the job will be published. This paper tries to call scholarly circles attention to the fact that this dictionary is our cultural need and that our obligation is to complete it.

